

UDC 930.85(4–12)

YU ISSN 0350–7653

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

BALCANICA

XXXII–XXXIII

ANNUAIRE DE L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

Rédacteur

LJUBINKO RADENKOVIĆ

Directeur de l'Institut des Etudes balkaniques

Membres de la Rédaction

FRANCIS CONTE (Paris), DIMITRIJE DJORDJEVIĆ (Santa Barbara),

MILKA IVIĆ, DJORDJE S. KOSTIĆ, LJUBOMIR MAKSIMOVIĆ,

DANICA POPOVIĆ, BILJANA SIKIMIĆ,

ANTHONY-EMIL TACHIAOS (Thessalonique), NIKOLA TASIĆ,

SVETLANA M. TOLSTOÏ (Moscou), GABRIELLA SCHUBERT (Jena),

KRANISLAV VRANIĆ (secrétaire)

BELGRADE

2003

Александар ФОТИЋ
Филозофски факултет
Београд

УГОВОРИ НА „ДРУГИМ“ ЈЕЗИЦИМА И ОСМАНСКИ ШЕРИЈАТСКИ СУД (XVI–XVIII ВЕК)

Анстракт: У Османском царству, у раздобљу од XV до XVIII века, а и доцније, састављани су различити уговори на неким балканским језицима. Склапали су их углавном немуслимани међу собом, мада има и оних које су склапали немуслимански са муслиманским поданицима Царства. Иако нису писани на званичном османско-турском језику, такви акти су били правоснажни на османском шеријатском суду.

У Османском царству, у раздобљу од XV до XVIII века, као и доцније, коришћени су стари преосмански и састављани су нови, савремени документи, писани писмима другачијим од арабице, и на језицима различитим од званичног османско-турског и арапског језика. Савремене документе састављали су како званични османски управни органи тако и институције и особе које нису биле везане за њих. Званични документи на другим језицима, настали у првим вековима османске државе на самој Порти, или у канцеларијама локалних органа османске власти, познати су одавно и не улазе у оквир ове теме. Исто важи и за преписку османских великодостојника, која се неретко одвијала на разним језицима, нарочито у пограничним областима.

Оно што је посебно занимљиво, а што није проучено, јесте употреба и правоваљаност разних савремених аката, најпре међусобних уговора немуслиманских поданика Царства, на османском шеријатском суду. У великом броју случајева реч је о актима произишлим из црквене канцеларије, али и о онима, једнако бројним, који се тичу задуживања

одређених приватних лица или институција (опет најчешће црква и манастира). Оно што нарочито вреди нагласити јесте чињеница да су такви савремени уговори на ћирилици и српском/бугарском језику, као и они писани грчким писмом и на грчком језику, понекад били склапани и између немуслиманских и муслиманских поданика. То је био случај и са уговорима о давању зајма и залагању поседа, који су се односили и на веома високе суме новца. Занимљиво је и то да такви документи нису настајали само у пограничним подручјима, или оним тек потпалим под османску власт, него и у оним областима која су се под османском управом налазила већ столећима. То су биле оне области у којима су зимије (штићеници, правни израз за немуслиманске поданике) већ генерацијама познавали функционисање османских шеријатских судова и користили их, често и својевољно, чак и у ситуацијама када су проблем могли да реше без уплитања османских власти.

Сврха овог рада јесте да укаже на коришћење неосманских докумената на османском суду и да истакне њихову правну вредност. Истраживање је засновано на документима, турским, српским и грчким, који су сачувани у Архиву манастира Хиландара. Наравно, потпуно сам свестан малобројности и ограничености извора које ћу да анализирам.

*

Готово стотину година науци је познат добар део хиландарских докумената из XVI–XVII века, како ћириличних тако и оних на грчком језику. Реч је о купопродајним уговорима, уговорима о замени поседа, признацима о враћању дуга, актима поравнања после дугих парница и сл.¹

Одавно су познати и бројни слични документи на српском језику из архива Цетињског манастира. Међу њима има доста потврда о прилагању и завештању њива и винограда Цетињском манастиру за покој душе. У неким документима, чак и у поменутих даровних актима, као сведоци појављују се и локални муслимани скупа са хришћанским сведоцима. У другима се као уговорна страна, приликом продаје одређеног комада земље појављује муслиман. Има и типичних уговора о давању земље у залогу манастиру док се не врати дуг. Занимљиво је да су и

1 *Actes de Chilandar*, publiés par L. Petit et B. Korablev [Actes de l'Athos V] *Византијскиј Временникъ* XVII (1911) No. 166; Ст. М. Димитријевић, „Документи хиландарске архиве до XVIII века“, *Споменик* LV (1922) 25–28; В. Мошин, „Акти из светогорских архива“, *Споменик* XCI (1939) 191–192; V. Mošin in A. Sovre, *Dodatki na grškim listinam Hilandarja. Supplementa ad acta Graeca Chilandarii*, Ljubljana 1948, 44–49.

муслимани позајмљивали новац од Цетињског манастира, склапајући уговоре на српском језику без муслиманских сведока.²

Поменути документи су небројено пута и на различите начине коришћени као историјски извори. Међутим, изгледа да је изостало постављање једног од кључних питања: зашто су они склапани на језицима локалних хришћана? Поготово ако се као једна од уговорних страна појавио муслиман. Да ли су такви уговори вредели на званичном, државном османском суду? Да ли их је кадија прихватао као доказ? Каког су они уопште смисла имали, уколико нису представљали правоваљани доказ и на шеријатском суду?

Данас је јасно да један број таквих докумената ипак представља слободне скраћене преводе или посебне оригиналне документе састављене на основу претходно извађених тапија и хуцета. Писани су несумњиво због лакшег споразумевања са другом уговорном страном и једноставније евиденције у манастирском или личном архиву. Па ипак, и такви преводи су некада садржали потписе муслиманских сведока и печате османских званичника (на пр. бостанцијског забита у хиландарском случају). Каткад су били и прецизнији у навођењу међа купљених или размењених њива, као што је случај с ћирилским документом о размени њива у Комитиси и на Превлаци између извесног Хасан-челебије и хиландарских монаха 1590. године.³ Акт поравнања после спора Хиландара и Зографа око неке земље 1644. године недвосмислено говори како је настао. Спор је решио кадија и о томе издао хуцет. Тек потом су оба манастира саставила сопствене ћириличне потврде о умиру, које су оверили својим печатима, печатом светогорског бостанцијског забита и разменили („...приходи кадија и оучинише мирно да се непроу междоу совою ... и даде кадија хоучетъ и по хоучетъ писахмо сию омолоћию ... то писахмо по хоучетъ тако пише и хоучетъ...“).⁴ Документ је несумњиво оригиналан, али је ипак настао на основу званичног кадијског хуцета.

Јасно је да су трансакције везане за купопродају и замену земље и других некретнина морале да буду потврђене и оверене од званичних османских органа. О држању било које врсте некретнина морао је да постоји османски документ. Тапија је била доказ о праву

² *Црногорске исправе XVI–XIX вијека*, уредили Т. Никчевић и Б. Павићевић, Цетиње 1964, 1–16.

³ Димитријевић, 25–26. Од османских докумената о тој размени сачувани су тапија и хуцет (потоњи само у облику доцније неоверене копије). Вид. Архив манастира Хиландара, Turgica (даље АМХТ), 1/95, 12/37/28.

⁴ Димитријевић, 27.

уживања одређене јединице земље с наведеном обавезом уживаоца према „господару земље“, држави, спахији или вакуфу. Хуџет је био доказ о стицању одређене некретнине. Међутим, потврде и уговори о задуживању и давању некретнина у залог, неретко нису стизали до кадије на оверу. Регистрација таквих уговора у сицилу (кадијиној књизи протокола) и узимање хуџета свакако би унели додатну сигурност у испуњење обавезе. Међутим, изгледа да је било довољно да буду састављени на грчком, неком од словенских језика, или можда неким другим језицима, зависно од подручја. Таквих случајева је несумњиво било и о њима сведоче сами османски документи, неколико хуџета из Архива манастира Хиландара.

Први османски хуџет у коме је поменута таква потврда само је отворио проблем. Решење се указало доцније, проналажењем документа у којима је слична ситуација била исказана на нешто другачији, јаснији начин. Мубашир Али-ага је у лето 1716. године добио задатак да у име државе преузме имовину покојне Ајше-хатун из Солуна. Међу њеним папирима пронашао је потврду, у хуџету названу „*mōliya*” (موليه), оверену печатом манастира Хиландара, која сведочи о 500 грошева великом дугу (...*manāstir-i mezbūr mühr ile memhūr mōliya [sic!] ta 'bīr olunur temessükleri...*). На име дуга, манастир је zaloжио један свој метох (чифтлик) на Каламарији. Монаси су Али-аги исплатили дуг у целости и метох је ослобођен залога.⁵ И то је све што се може сазнати из тог хуџета. Наредни примери показале да је писар хуџета омашком изоставио једно слово (و „вав“) из њему потпуно непознатог појма.

У другом хуџету, слична потврда именована је нешто прецизније. Извесни Али-бег, син Абдулаха, цундија из Солуна, својевремено је позајмио неки новац Хиландару. Када су у лето 1610. године монаси вратили дуг са каматом, у укупном износу од 22.000 акчи, тај чин је регистрован на солунском шеријатском суду. Кадија је Хиландарцима издао хуџет са забележеном Али-беговом изјавом о потпуном измирењу дуга. Занимљив је последњи део његове изјаве, где је наглашено следеће: „... ако доцније покажем потврду звану *mōloviya* [sic!] о овом случају, да се она не узима у обзир ...“ (...*eğer ba 'de zamān bu husūs için mōloviya nāmında tezkirelerin ibrāz ederse 'amel olunmıya...*).⁶ Наравно, док није постало јасно о чему је реч, појам написан арабицом (مولويه) могао се читати на више начина (*mevleviye*, *müveliye*, итд.).

⁵ АМХТ, 3/243.

⁶ АМХТ, 2/120.

Тек наредни хиландарски хуџет омогућио је да се изведе поузданији закључак. И овог пута разлог је био дуг, осигуран залогом. Хиландарци су се задужили код Сулејмана, Абдулменановог сина, житеља Сидерокавсије, заложивши једну ливаду и летњи пашњак у близини Новог Села (друго име Јени Кеј, данас Неохорион). Као потврду о залогу, монаси су му: „... предали у руку *mōloviya* [sic!] оверену печатом поменутог манастира и написану њиховим писмом ...“ (*...yedine manāstir-i merkūm hātemile mahtūme ve kendü hattlar ile tahrīr olunmuş mōloviya virmişler...*). По смрти зајмодавца, тај документ зван *mōloviya* наследила су његова малолетна деца. Све то изјавила је Ајше-хатун, мајка и правни заступник његове деце на шеријатском суду у Сидерокавсији 1616. године, у тренутку када су монаси враћали дуг (8.000 акчи). Хиландарци су предали новац, а Ајше-хатун је манастирске поседе ослободила залога. Притом је, у сличној форми као у претходно наведеном хуџету, обавезала суд да поменуто „моловију“ не прима као доказ ако некад у будућности покрене парницу по истом питању. То је посебно нагласила јер ју је изгубила, па није могла да је врати монасима када су они исплатили дуг (*... çayıri ve yaylakı teslim edüb fekk-i rehn eyledi lakin zikr olunan mōloviyaları zāyi ‘olmagın mezbūrlara virilmedi ba ‘d el-yevm eğer mōloviya ibrāz olunub husūs-i mezbūre müte ‘allık da ‘vā u nizā ‘sādire olursa led el-hükkām ül-kirām mesmū ‘a ve makkūla olmasın...*).⁷

Шта се из садржаја три поменута хуџета може закључити? Очигледно, „моловије“ су били документи писани неосманским језиком. У наведеним случајевима, имајући у виду да је Хиландар српски манастир, и да се нека мешавина српског и бугарског језика тада широко говорила на Халкидици, такви документи су могли да буду написани како грчким писмом тако и на ћирилицу. Пошто су документи издавани у име манастира, били су оверени манастирским печатом. Ишчитавање више докумената сличног типа, укључујући и оне из манастирског архива, показало је да су за уговоре и потврде сличног типа Срби и Бугари готово по правилу користили појам: *ωμολογία*, *ωμολογία*. Јасно, у питању је појам грчког порекла, *ομολογία*, са истим значењем: „признање“, „признаница“, „обвезница“, „задужница“, „потврда“, једном речју документ којим се неко обавезује на нешто.⁸ Значење тог појма у потпуности одговара османским изразима темесућ (*temessük*) и тескера (*tezkire*). Готово да нема никакве сумње да је управо тај термин коришћен у хуџетима. Наравно, он је прилагођен турском изговору, па неколико могућности

⁷ AMXT, 2/123.

⁸ Еџм. Κριαράς, Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημόδους γραμματείας (1100–1669), том. ΙΒ', Θεσσαλονίκη 1993, 311.

његовог читања које дозвољава арабица (مولوية) треба свести на једно или можда два: „моловија/моловије“ (mōloviya), или још ближе грчком изговору, „молојија“ (mōlōyia), што баш и не звучи турски.

Омологије, као што је примерима показано, јесу признаване на шеријатском суду као правоваљан доказ, као доказ на основу кога је могао да се покрене спор пред кадијом. Уколико би једна страна негирала аутентичност такве омологије, са сигурношћу би се могло тврдити да би кадија, према исламском закону, другој страни наложио да обезбеди сведоке чији би искази потврдили њен садржај. Сведоци чина састављања омологије неретко се налазе уписани одмах испод основног текста.

Чин позајмљивања новца и давања поседа у залог очигледно није обавезно морао да буде регистрован на суду. Чак ни у случајевима када је једна уговорна страна била хришћанин, а друга муслиман. По враћању дуга омологија се једноставно предавала ономе ко ју је написао. Из тога сасвим јасно следи, на шта указује трећи наведени пример, да су се у случају губљења омологије, у тренутку враћања дуга и ослобађања залога, обе стране обраћале кадији да региструју тај чин. Међутим, као што се видело из примера, на шеријатском суду се регистровало враћања дугова и онда када је оригинална омологија сачувана и напослетку предана бившем зајмопримцу. Зашто се то чинило ако претходно сама позајмица није прошла кроз исти поступак? То је очигледно зависило искључиво од уговорних странака, које су могле, а нису морале, да се у потпуности обезбеде од евентуалних накнадних потраживања и злоупотреба. Неко претходно искуство научило је манастирску управу да враћање дуга буде потврђено и кадијским хуцетом.

Састављање омологија у мешовитим срединама, са већинским хришћанским живљем, показује да владајућа муслиманска заједница није била сасвим затворена према обичајно-правним утицајима локалних зимија. Такви обичаји су прихватани иако је постојала отворена и неупоредиво сигурнија могућност да се дуг региструје на шеријатском суду. Не чини ми се задовољавајућим објашњење да су на тај начин избегавани судски трошкови. Такви трошкови су били апсолутно небитни када се упореде с могућим губитком. Пре би се могло рећи да се овде ради о широм света познатом правном чину задуживања праћеном давањем писмене обавезе, при чему сам језик документа правно није играо никакву улогу. Наравно, могућност састављања омологија на грчком, бугарском, или српском језику, не значи да је то био једини начин бележења задуживања у околини Сидерокавсије или можда неким другим областима са мешовитим живљем. Напротив. Већина уговора о задуживању и залогу била је регистрована у кадијском сицилу (деловодном протоколу), што се такође може видети из бројних примера

сачуваних у Архиву манастира Хиландара. На крају, још једном ћу нагласити чињеницу да у сва три поменута случаја шеријатски суд није био институција којој се обратио зајмодавац муслиман да региструје и осигура давање дуга, а јесте био искоришћен од стране хришћана, да би се регистровала исплата дуга.

Појављивање докумената писаних на „другом“ језику, примећено је и у срединама које су под влашћу исламских држава биле још од самих почетака ширења те религије. Дакле, у срединама где је установа шеријатског суда функционисала столећима пре османског освојења. Проучавајући живот јеврејског народа у Јеруслиму под османском влашћу, у шеријатским сицилима јерусалимског кадије из прве половине 16. века Амнон Коен је пронашао и издвојио неколико случајева употребе докумената писаних „јеврејским писмом“, или „на хебрејском језику“ (*muktatab bi-hatt al-yahūd; al-muktatab bi'l 'ibrānī*). Поред сведока, као доказни материјал јерусалимски Јевреји су подносили своје уговоре о склапању брака и финансијским трансакцијама, понајвише потврде о задуживању. Међу њима су биле и две потврде написане „јеврејским писмом на хебрејском“ језику, склопљене између зајмодавца муслимана и зајмопримца Јеврејина.⁹ Сасвим слично наведеним примерима са балканског подручја. Из тога се може закључити да је пракса прихватања докумената на „другим“ језицима и писмима, била позната на шеријатском суду и пре доласка Османлија.

Употреба неосманских докумената у доба османске власти на Балкану, а очигледно и на целом простору које је контролисало Османско царство, по свој прилици, била је распрострањенија него што би се то могло закључити на основу малог броја проучених извора. Правни живот таквих докумената није био ограничен само на једну раван одређену припадношћу истој религијској или етничкој заједници. Владарући исламски правни систем није чинио препреке признавању таквих докумената на шеријатском суду, што је отварало могућност и муслиманима да, уколико желе, учествују у њиховом склапању. Проучавање свакодневног живота немуслиманских народа у Османском царству, нарочито оно које је засновано на изворима као што су шеријатски сицили и хуцети, често отвара нове и интересантне теме. С обзиром на мали број података, немам намеру да понудим коначне закључке, али овим прилогом свакако желим да укажем на једну занимљиву појаву којом се вреди позабавити у будућности.

⁹ А. Cohen, *Jewish Life under Islam. Jerusalem in the Sixteenth Century*, Cambridge, Massachusetts and London: Harvard University Press 1984, 124.

THE CONTRACTS IN “OTHER” LANGUAGES
AND OTTOMAN SHARI’AH COURT
(16TH – 18TH C)
S u m m a r y

Between the 16th and 18th centuries, as subsequently as well, non-Muslim subjects of the Ottoman Empire used as lawfull proof in the Shari’ah court various documents, contracts, written in non-Ottoman languages. What is particularly worth emphasizing, is the fact that these contemporary documents, written in Cyrillic script and in the Serbian/Bulgarian language, as well as those in the Greek language, not rarely involved even Muslim and non-Muslim subjects. Even very important ones: concerning payment of debts and giving land as security. On the basis of few *hüccets* preserved at Hilandar it has been shown that such documents were indeed acknowledged by the Ottoman Shari’ah courts, and as reliable and valid evidence. The *hüccets* refer to them as *mōloviya/mōlōyia* (مولويه) – undoubtedly derived from the Greek term *omologia* (ὁμολογία) – regardless of whether a document was in Greek or in some of the Slavic languages. Writing *omologias* in mixed milieus, with predominantly Christian population, shows that Muslim community sometimes accepted local customs and traditions of the *zimmīs*. They were influenced by local customs although there was open and more secure opportunity to register loans at *kādī*’s Shari’ah court.